

Тринадесета глава

СОЦИОЛОГИЧЕСКА СТРУКТУРА НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ

Структурата на човешкия капитал е комплексна.¹ Тя *демонстрира качеството* на населението като цяло и на неговото възпроизводство, обективната му перспектива, реалната му способност за адаптиране към съвременната динамика и нарастваща несигурност, към новите възможности за творчество и иновативност. От една страна, в перспективата на последователно заместване между поколенията, на новите пропорции между тях – възрастови и полови, семейно-брачни и родови, образователни и квалификационни, професионални и съсловни, етно-народностни и религиозни, трудово-производителни и консумативни. От друга – в перспективата на съответните промени в интегритета и съзидателността, в трудоспособността и производителността на населението като цяло, на сплотяването с осмислена национална идентичност или взаимно отчуждаване и отделяне.

Ако социологическата структура на човешкия капитал е комплексна, то тя следва да отразява в органично единство:

- *статусно-статичното* позициониране и вграденост на обществения субект (личност-група-общност), заедно с неговия *динамично-дейностен* ресурс за конкретно поведение и активност;
- субективното *интериоризиране в хората* на тяхната обективна обществена среда, осмислянето и емоционално-ценностното възприемане на конкретния *социален контекст*, заедно с дълбоките културни и ценностно-мотивационни индивидуални *нагласи*, социална самооценка и гражданската самоидентификация, доверие към другите и чувство за *интегрираност*;

---

¹ За първи път представих тази своя концептуална представа за социологическата структура на човешкия капитал – в макро-обществен план – на научна конференция на Катедра „Икономическа социология” в УНСС, през 2007 г., по случай 30 годишнината от създаването на катедрата.

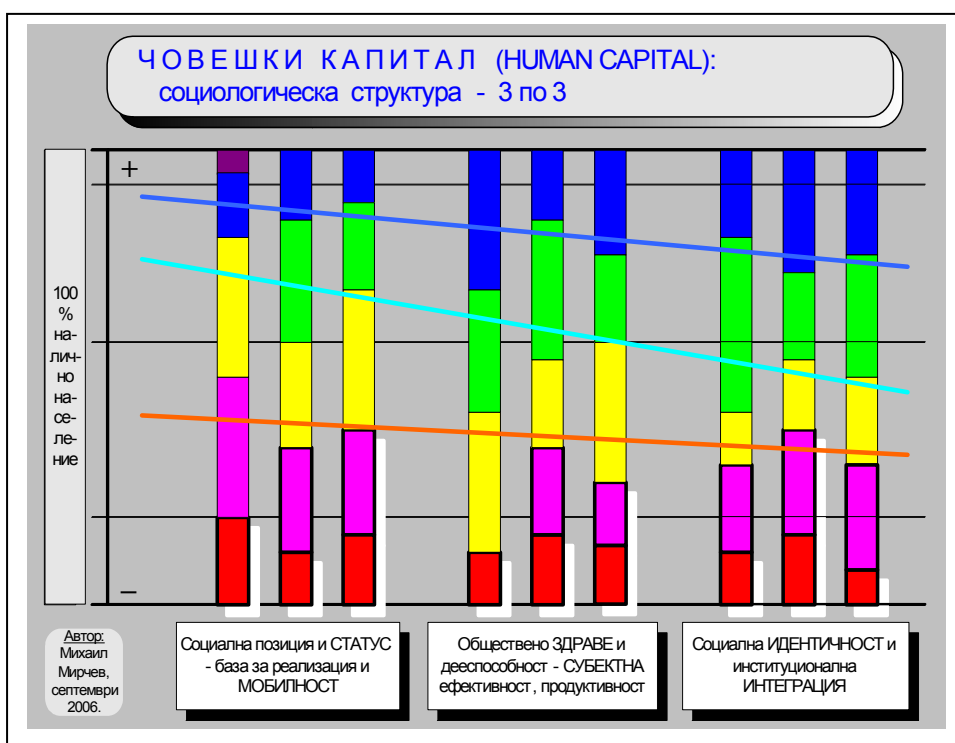
- реалното *стратификационно ветрило*, в което се позиционират всички индивиди и общности – по всеки от критериите или подкритериите, и заедно с това – *симетричността или асинхронността* по целия комплекс от критерии и подкритерии (многомерна статусна съвместимост или несъвместимост).

Социологическата структура на човешкия капитал може да се представи като съставена от три основни групи характеристики:

(1) *статусно-овластяващи* – социална позиция и статус в стратификационния профил на конкретното общество. Позиции и статус, които предопределят достъпа до възможности и ресурси или тяхната недостъпност, а с това и наличието или липсата на обективни условия за лична и общностна реализация и изява. Въз основа на своите позиции и статуси хората осъществяват социална мобилност – желана към благоденствие и привилегии, желана „нагоре” и към централни зони на обществото, или нежелана към обедняване, закрепостяване и малоценност, нежелана „надолу” или към маргинални зони;

(2) *субектно-продуктивни* – личните качества и способности, които при благоприятна обществена ситуация позволяват на хората постигане на висока продуктивност на дейностите, завоюване на по-престижни и привилегировани статуси. Те са основание за високо самочувствие и самоуважение, позволяват на хората сами да творят по-благоприятните условия на своя живот, да се възползват от възможностите, да предотвратяват рискове за себе си. Или, обратно, при недостиг и липса на качества и способности, хората се оказват в капана на некомпетентността и малограмотността, затиснати под прага на личната си некомпетентност и негодност, така или иначе стават обект на пренебрежение и отхвърляне, на стигматизиране и дискриминиране;

(3) *социално-интегриращи* – съвкупност от ценности, усвоени норми и включеност в социални мрежи. Основното тук е степента на ценностна интеграция и взаимност, емоционално духовната принадлежност, пригодността за институционално включване и интегриране. При това става дума за интеграция и идентичност на микро-, мезо- и макро-равнище – не само на равнището на семейството и близките, но и в обхвата на регионални, профес-

сионални, културни общности, както и в мащаба на религия и нация, на държава и световно пространство.

Всяка една от тези групи има свои три основни подгрупи характеристики. Затова основната структура на човешкия капитал тук е представена „3 по 3“.

От своя страна всеки от деветте основни структурни компонента има своята още по-конкретизирана стратификационна структура (субструктура), която също е многомерна – в различна степен при отделните основни компоненти. Субструктурите са показани по-нататък, когато се представят отделните компоненти на структурата.

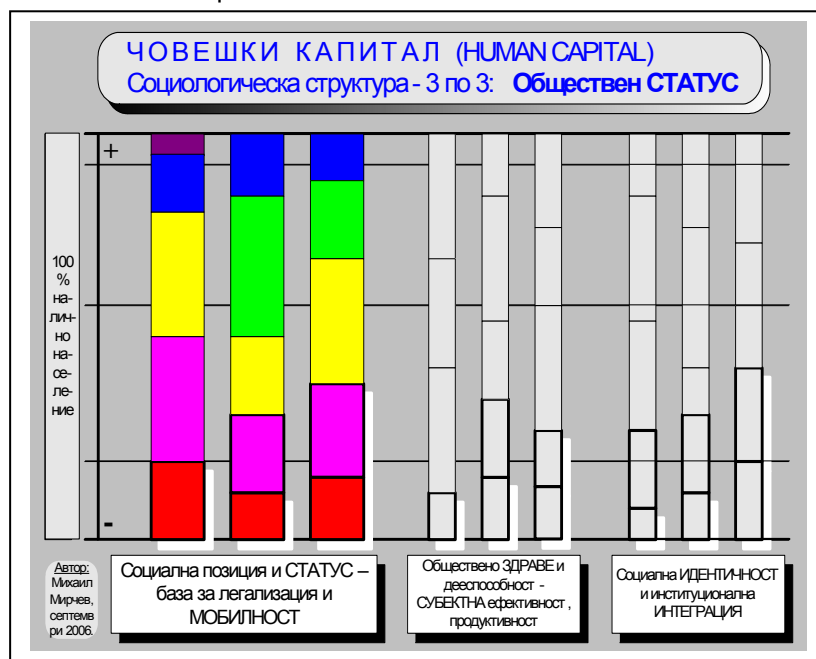
На всяко равнище на анализ стои въпросът за синхронността и симетричността – за *взаимното генериране* на високо качество или обратно, за *взаимното свличане* към деградация и загуба на качество.

Социална позиция и стратификационен статус – база за реализация и мобилност

Социалният статус е конкретната позиция, която обективно се заема в стратификационната йерархия на конкретното общество. Той представя принадлежността и съответната зависимост на индивида от неговия стратификационен слой и общностите, които го съставят. Той представя съответните *привилегии или ограничения*, които се дават или се стоварват върху индивида вследствие на тази позиция – на съответната семейно-родова, професионално-съсловна, народностно-културна, религиозна, класова принадлежност, на съответното ветрило от граждански свободи и зависимости.

Социалният статус е специфична *съвкупност от позиции*, при това едновременно по няколко основни статусни критерия или диференциращи признаци, по които се разграничават социалните слоеве и общности.

Социалният статус на индивида-групата-общността е от фундаментална важност: (1) и като *реално позициониране* в стратификационния профил и йерархия на обществото; (2) и като резултат от конкретната индивидуална комбинация между *наследено и индивидуално придобито*; (3) и като отправната точка за житейска стратегия и осъществяването ѝ за *възход* и гравидна социална мобилност, или обратно, *риск от пропдане* и допускане на житейска катастрофа и декласиране.

В социалния статус се сменя едновременно: (1) и социалният *произход* на хората; (2) и тяхното социално-класово и професионално-културно *битие*; (3) и адекватността на субектната им *способност* за житейски просперитет; (4) и накрая – съответната им реална житейска *перспектива* и достъпен хоризонт.

Социалният статус отразява *обективната социална принадлежност* на индивида към значими за обществото социални групи и общности, класи и съсловия, към съответния слой в стратификационната структура на обществото. Както и *символната стойност* на тази индивидуална принадлежност – като благоприятна, даваща възможности и перспективи, стимулираща към личностна и творческа изява, или като ощетяваща, свиваща достъпа до блага и възможности, блокираща жизнените шансове на конкретния индивид.

Чрез институционалните и културните *знаци за социален статус* конкретният индивид е разпознаван от околните и от институциите като принадлежност. След това и поради което той бива поставян априорно в позиция или на съответни привилегия и достъп до възможности и ресурси, или пред бариери на достъпа до желаните блага и перспективи. Така отделните индивиди, преди да имат възможност да изявят своите индивидуални качества и да заявят своите лични заслуги, биват поставяни в ситуация или на облагодетелстване, или на ощетеност; или на доверие и предразположеност, или на подозрителност и отхвърляне.

В този смисъл обективният и знаково разпознат социален статус *върви преди хората* – отваря им врати или преднамерено ги затръшва под носа им, улеснява дейността им или я затруднява допълнително, благоприятства или вгорчава комуникацията и социалните им отношения.

Обективният и знаково разпознат социален статус е фундаментален ресурс, база и стимул за осъществяване на *благоприятна вертикална социална мобилност*, за придвижване към по-престижни и по-високи статусни групи, към средните класи и елитите в обществото. Обратно, ниските и крайно ниските статуси поставят индивида под похлупака на негативните *предубеждения и стигмите*², на преднамереното отхвърляне и дискриминирането. Първото дава гражданска свобода и жизненни простори. Второто обрича на (или поне дърпа към) зависимост и дълбока бедност, към изолация и асоциалност.

Социалният статус задава на индивида *обществено предписани форми и критерии* за постигане на житейски успех и за изграждане на благоприятна житейска биография. Както и обратно, очертава специфичните измерения на индивидуалния провал и житейската катастрофа.

Заедно с това различните общности и групи, институциите и властта, създават общностни и институционални механизми за съответен *контрол, насочване и стимулиране* за индивидуалните усилия. Те са в унисон със съответни обществено-валидни модели на успеха, с така или иначе предписани типични биографии на индивидуалния успех. Когато хората се придържат към тези модели, тогава към тях се *прехвърлят общностни и институционални ресурси* – за да се даде шанс на всеки да реализира тези модели на успеха, да съхранява и отстоява общностната традиция, активно да участва в съответния процес на самовъзпроизводство.

Важно е да се подчертае, че при антиповедение от страна на индивида общностите и институциите не отхвърлят веднага провинилите се. Като правило се проявява толерантност, дава се шанс изневерилите на ценности и норми, на очаквания и власт да се поправят, да „влезнат в пътя”. Съответните микро-, мезо- и макро-

---

² Виж изключително актуалното монографично изследване: Градев, Дончо. Стилма и личностна биография... С., 2010.

общности и техните институции на само регулиране полагат *усилия да удържат* конкретния си член, да предотвратят неговото изпадане и житейско банкрутиране, да не допуснат неговото излизане и отчуждаване. Такъв е гражданският и моралният рефлекс на общностите – те полагат усилия „черната овца“ да бъде предпазена и опазена. Само след значими натрупвания и при крайни форми на разграничаване общностите са склонни да се откажат и да се отрекат от своя човек – блудният син или дъщеря да бъдат отхвърлени.

Всичко това е *мощен стабилизиращ механизъм* в обществото като цяло. Механизъм за съхраняване на онази маса от статичност и консерватизъм (в семейно-родовите, професионално-съсловните, традиционно-културни общностни връзки, в съответните масови стереотипи, традиции и поведенчески норми, в силното чувство за социална връзка) така че обществото като цяло да не се разпада. Да не се дебалансира и разпада дори във време на голяма динамика на промените и мобилността, дори при значително разколебаване на културните идентичности.

Става дума за механизъм, който удържа достатъчно *голяма доза приемственост* дори в най-променливите и конфликтни времена. Това позволява роднинските миро-общности дълго време да устояват – дори при разделено живеене, емиграция, остри различия между поколенията. Това позволява професионалните съсловия и общности да съхраняват силен рефлекс за единство и обща съдба – дори при масов краен индивидуализъм и трескаво бързане към кариера. Това позволява големи етнически, народностни, религиозни общности да оцеляват – дори при масови репресии, лишаване от дом и страна, тежка бедност и обществено дискриминиране. Субективно на макро-равнище това позволява да не се изгубва своята народностна, национална и държавническа идентичност, да не изчезва чувството за обществен ред и колективна солидарност – за да се опазва човешкия ресурс за национално възраждане дори след периоди на зависимост и безпомощност.

В съвременното общество има привидност, че *субективната важност* на статуса намалява – и особено на неговите формални измерители и символи.

Тази привидност се внушава от логиката на постмодерната индивидуализация и пренебрежителното отношение към всякакви публични институции и официални авторитети. Създава се и в процеса на фрагментиране на морала, когато хората загубват усещане за приобщеност в една голяма общност – като нацията и професионалното съсловие, като селищната общност и дори към своето широко семейство (рода). Формира се и в процеса на освободена и доста хаотичната човешка мобилност – напр. при емигриране на Запад хората от средните съсловия най-често се декласират, но повишават материалния си стандарт. При това приемат самоизвинителна жизнена философия, че едното всъщност вече не е толкова важно, а другото е всичко.

Но по същество днес субективната важност на статуса не намалява, вероятно в някои ситуации и отношения дори става още по-голяма – (1) поради доминирането на ценността „успех“, тласкаща към снобско вторачване във високия стандарт и властта; (2) поради доминирането на ценността „забавление“, дърпаща днес хората към тесни „специални“ групи и компании; (3) поради въвличането в турбопотребление, вещомания, робуване на марката и нейния символен престиж³; (4) във вихъра

³ Виж Липовецки, Жил. *Парадоксалното щастие...* С., 2008.

на модните „реалити шоу“ и игри, подмамващи дори крайно нищожни хора да се правят на „звезди“; (5) по принцип поради преместването на ценностното възприятие към формата, към модата, към маските на цивилизованост и „аристократичност“; (6) в условията на масова миграция и емиграция, при която хората особено остро усещат реалните статусни разминавания и несъответствия, болезнено преживявайки ги в чуждия град или страна, сред чуждия народ и култура; (7) и разбира се в един Западен свят на прокламирано благоденствие, сред който и около който бедността се увеличава, гетата се разрастват, средната класа се дестабилизира и голяма част от нея започва относително да обеднява.

В тази ценностна логика ниските статуси не се възприемат като даденост, при това често лично заслужена даденост, а единствено като непоносимо бреме и крайно несправедлива участ.

Днешното общество е доминирано от амбицията и надеждата, че високите, привилегировани и престижни статуси могат и трябва да бъдат удържани на всяка цена – не само от страна на хората, които имат съответните качества и способности, заслуги и капацитет, но и от: (1) чалга-елитите; (2) изгряващите и бързо затихващи политически номенклатури; (3) новобогаташите, които често дължат капитала си на сива и черна икономика, на рекет и корупция. Всички те се числят в елита, но очевидно не са елитни, напудрено елитарни са в поведението и публичните си изяви, но не демонстрират дори минимална доза извисеност, не носят и полъх от аристократичност в себе си и около себе си.

Важното за анализа тук е, че съвременното общество има *отворени средни съсловия и елити* – циркулацията им е извънредно динамична и обхваща не малка част от тях. Може да се каже, че това е циркулация на привилегированите съсловия и елитите, която вместо да постига положителни ефекти, води до натрупване на огромни негативи и деформации, профанизация и конфликтност. Самият мащаб на циркулацията през последните две десетилетия в България води до изместване от положителните към негативните ефекти – поне временно докато новите елити успеят да се прочистят и оздравят.

При такава свръхциркулация се създава *нестабилност и понижена авторитетност* на самите елити. По-лошото е, че масово се формира нездрава психика и представа, че да се качваш нагоре по обществената йерархия е въпрос: (1) на събития, а не на качества; (2) на шанс, а не на лични усилия; (3) на агресия и воля, а не на интелект и култура; (4) на платени, а не на заслужени властови позиции. Обективно става въпрос за огромна вълна от хора, които бързат да се изкачват в статус, за огромно *концентрирано усилие за социална мобилност* към върховете.

Това е един от фундаменталните граждански източници за нестабилност и хаос в съвременното общество, както и за деморализация сред политиците и всички публични отношения, и още – за похабяване на професионализма и квалификацията на огромно количество начетени и общественено загрижени хора.

Погледнато в обратната посока, надолу, не само средните и високите статуси, но и интегрираните ниски статуси, вече все по-често се оказват нестабилни, в риск от неуспех, със страх от изпадане. Поради това статусите в средата на стратификационния профил на обществото вече често се възприемат не като даденост, а като цел: в единия случай като достижима висока цел за жизнен успех и материализирани мечти, в другия – като риск от житейско пропадане, от загуба на статус и деклариране, от опозоряване и премазване на достойнството.

Ако се върнем към дефинирането на понятието, може отново да се търси аналогия между икономически и човешки капитал. Ако икономическият капитал е средство и начин „да се правят пари“ (money-making activity), то човешкият капитал е индивидуалният ресурс за удържане или за придобиване на благоприятни обществени позиции, на съответно място в социалната стратификация, т.е. е *средство за правене на благоприятен обществен статус* (status-making activity).

И колкото днес обществото става все по-полярно стратифицирано (в условията на либералната Глобализация от последните две десетилетия), и колкото е по-освободена възможната статусна мобилност на индивидите и семействата, на професионалните или етно-народностните общности, и колкото в ценностната система индивидуално-егоистичното и потребителски-консумативното взема връх, толкова в по-голяма степен именно *борбата за статусите* – благоприятните статуси и обществени позиции, които дават възможности и привилегии – става: (1) *център* на мотивациите и отношенията в гражданския процес; (2) *доминанта* сред индивидуалните цели и дори самоцел; (3) особено значим *измерител* на постигнат успех или обратно, на претърпян жизнен фалит.

Кои са трите базисни елемента на статусния капитал?

Има основания тук да се използва триадата по Макс Вебер. Мисля, че това негово структуриране от преди 100 години е доказало своята евристичност и е наистина класическо в социологията:

- *материално* положение-състояние, нивото на материално благополучие. Това е стратификационното разпределение на позициите по критерия „*материално богатство – бедност*“.

Тук следва принципно да бъдат разграничени владееенето или не на средства за производство, на инвестиционни средства, т.е. на *икономически капитал*, от една страна, и от друга – на притежаваните или липсващите материални средства и условия за бита и потреблението, за материалното обезпечаване на живота като цяло на личността-групата-общността, т.е. висок или нисък *стандарт на живот*.

Тази субструктура е от изключителна методологическа важност при всеки класов, съсловен, граждански анализ. Доколкото в единия случай става дума само за материалното обезпечаване на индивидуалния живот, за личния стандарт на живот. Докато в другия случай става дума и за така нар. „частна собственост“ в икономиката – като специфичен начин за разпределение и преразпределение на обществения капитал, за да бъде той не само по-производителен в тесния стопански смисъл, но и по-полезен в общодържавен и обществен смисъл. Още, и в смисъл на обществена власт чрез личния капитал – доколкото той дава непосредствена власт над наетите работници, служители и мениджъри, дава влияние и дори власт над медиите и местните власти, дава привилегии на нивото на законодателството, съдопроизводството, възползването от механизма на обществените поръчки, трудно доказуема корупция в големи размери, изобщо – на нивото на властовия и публичния живот в държавата и обществото като цяло.

Ясното експлициране на тази субструктура е от изключителна важност в ракурса на още две съображения: (1) „*висок материален стандарт*“ е една от мантрите на Западната цивилизация, на идеологически прокламираното и до голяма степен практически реализирано през предходните 4 десетилетия (от 70-те години до кризата от 2008) „*потребителско общество*“, както и на съответното „*обуржоазяване на*

работническата класа” – като манталитет и ценности, като начин на живот, като политически нагласи през този период; (2) важно е да се експлицира стратификационния профил на обществото не само според критерия „богат-беден стандарт а живот”, но и според чисто класовия критерий „собственост върху капитал – собственост само на трудоспособност – лишаваност и от капитал, и от трудоспособност”. Това би било връщане към основната методологическа схема на Карл Маркс при описание на обществените отношения. Нещо, което бе замъглено – и в теорията, и в идеологията – през последните десетилетия. В този смисъл може да се очаква ренесанс на марксовата теория за обществото и класовото му сегментиране;

- **властова** позиция, институционална възможност за власт и влияние, достъп до специална информация, близки отношения и лично влияние с важни хора във властта.

Властта сама по себе си е един от най-мощните афродизиаци, галеца себелюбието, компенсират екистенциални личностни и групови комплекси. Тя дава не само мащабна възможност за личностна и съсловна реализация, но и за материализиране на амбициозна идеология и високи идеи. Властта е извор на изключителни по мащаб ресурси – финансови и материални, технологични и експертни, информационни и научно-технологични, лицензионни и организационно-административни, национално-мобилизиращи, културно-съхраняващи и развиващи. Властта е основен политически инструмент – чрез нея се осъществява социално инженерство, партийно строителство, обществена трансформация, едни биват привилегирани, а други – дискриминирани.

Обобщено, властта е невероятно пластичен механизъм за органично съчетаване между микро-, мезо- и макро-равнищата в гражданските отношения, при съчетаването на различни интереси, при налагането на нечий зъл гений на егоизма и жестокостта или на добрия гений на обществени алтруисти и истински благородни лидери.

Става дума все за статуси и позиции, които дават възможност на хората да упражняват пряко или да се възползват индиректно от институциите на власт и обществено влияние – като по този начин по същество стават субекти (пряко или индиректно) при упражняване на *реална власт* и при *разпределение на ресурси* чрез нея.

Материален статус: потребителски и капиталов

Властов статус: с привилегии или отхвърляне и оцетяване

Престижен статус: висок авторитет или стигматизиране

На високите етажи стоят хора и общности, които имат пряко участие в органите и институциите на властта или достъп до ръководители и администрацията, както и до съответна вътрешна информация за конкретния начин на тяхната работа, до знание за реалната им структура и функциониране. Става дума за различни форми – директно чрез лично участие или индиректно чрез близки и познати – за възползване от служебно положение, от силата и ресурсите на властовите институции, от престижа на публичните институции и лидерските постове.

На по-ниските етажи са хората, съсловията и класите, общностите, които имат затруднен и локализиран достъп до властови институции, не им е достъпна важна вътрешна и специализирана информация, не познават механизма на функционирането и логиката на бюрокрацията. Те са извън властите, практически нямат реален достъп до тях, до вътрешните им механизми и важните ръководители. В демократичните механизми такива хора и общности участват (избори, демонстрации, стачки, активност в медиите, граждански организации и мрежи), но лесно подхлъзвани от ловки манипулатори и популисти, лесно обработвани от медиите и идеологическа пропаганда, наивно заразяващи се от „харизматични“ лидери.

На ниските етажи са хора и общности изолирани от властовите институции, пряко непредставени във властта чрез свои партии, депутати, съветници, администратори. Това е една от формите на фактическа обществена изолация, на гражданска дискриминация, както и предпоставка лесно да се създават и развихрят обществени стигми и предразсъдъци спрямо такива маргинализирани общности. Достига се до степен на отхвърленост и дискриминиране чрез силата на институциите и бариерите на бюрокрацията.⁴

Властовата стратификация в обществото е не просто една от основните при диференцирането в обществото, но и практически критерии с изключителна сила при оценката на хората и семействата, групите и общностите в реалното общество. И колкото повече обществена динамика и промени, толкова повече видимост и значимост на този критерии, на този стратификационен профил. Толкова по-остър и болезнен е въпросът за рекрутирането и качеството на елитите, за мащаба и начина на тяхното изкачване или падане от позиция, за техния авторитет и престижност. Толкова по-остър и болезнен е и въпросът за отхвърлените и изключваните гето-общности, затъналите в бедност и социална безперспективност, на неадаптиращите се етно-народности и религиозни малцинства, както и на сивите зони с криминален феодализъм – по много причини, но на първо място поради активни действия или съзнателно бездействие от страна на властите.

Тук, в субструктурата, следва да се разграничават стратификационните профили на: (1) партийно представените и непредставените; (2) демократично включените и изключените; (3) политически образованите и граждански неграмотните; (4) обществено/национално приобщените и анти-държавните/анти-националните общности.

Ако се отиде към още по-голяма диференциация, може да се експлицира субс-

---

⁴ Властта, участието във властта, възможността за възползване от властта – всичко това е от безспорна и изключителна важност за социалния статус. В сегашните демократични общества в не по-малка степен в сравнение с предишните тоталитарни общества. Виж автори като Мелвин Тъмин (*Patterns of Society: Identities, Roles, Resources*, 1973), които акцентират на властта като мощен фактор за разпределяне на всички останали обществени привилегии, социални възнаграждения, форми на благосъстояние и благоденствие.

структура на: (1) стратификационните зони съобразно вида власт – приоритетно въз основа на възнагражденията и даваните привилегии или въз основа на принудата и грубата сила; (2) стратификационните зони, които приоритетно създават законите и нормите в обществото и икономиката, или онези, които са в ситуация на спазване на закона и придържане към нормите и интеграцията, или онези, които обективно и субективно стоят срещу закона и официалните морални норми и ценности в обществото; (3) стратификационни зони съобразно нивото на властово познание и информираност, по специално на политическа и институционална култура, на компетентност за участие в дейността на властовите институции;

- *престижен* статус, авторитетност пред другите, зачитане и респект от страна на институциите.

Става дума за това дали другите – хората и институциите на микро-, мезо и макро-равнище – се отнасят с респект и уважение или с пренебрежение и стигматизиране спрямо даден човек, неговите референтни групи и семейство, към професионалната общност и съсловие, към етно-народностната, националната, религиозната общност. Дали другите демонстрират съответно уважение и респект, отнасят се с внимание и любезност, дори с раболепие, или обратно – неуважение и пренебрежение, грубост и унижаване, дори враждебност и агресивност. От изключителна важност е другите къде те отнасят по скалата на обществения рейтинг по авторитетност и престижност – към светския и професионалния елит, или към обикновените хора, или към безавторитетните и пренебрегваните, или към стигматизираните и опасните. Въз основа на това хората спонтанно или преднамерено формират своята практическа реактивност и действия, опитват се да те привилегироваат или те оцеляват, зачитат достойнството ти или те унижават, приемат те като звезда или те оставят в сянката на обикновеността и незначителността.

Престижният статус е наистина от изключителна важност за цялостната реализация на хората и общностите, за цялостната им жизнена перспектива. Като „социални същества” хората знаят това, усещат го, адаптират се ирационално и осъзнато към него. Престижният статус е не по-малко значим от материално-капиталовия и властово-институционалния статуси. Всъщност, това е една органично сплетена триада, формулирана от Макс Вебер. Материалното богатство и овластеността дават сами по себе си много висок обществен престиж и авторитетност, както и обратно – високият престиж е предпоставка за допускане до власт, което пък е предпоставка за удържане или за придобиване на ново и значително имуществено и капиталово богатство.

Това е статусна характеристика от съдбоносна важност за ежедневните отношения, за реалния достъп до информация и институционални услуги, за самочувствието и нивото на стрес – в края на краищата за усещането, че социалната среда е благоприятна и привилегироваща, или че е враждебна и дискриминираща.

Това е така нар. „добър имидж” или „стигма на отхвърлянето”, които, бидейки субективно отношение между хората, доминирано от предразсъдъци и силно емоционални реакции, *непрекъснато се обективират* в допълнителни или блокирани възможности, в допълнителни блага и ресурси или в отказ от дължими по принцип блага и ресурси. Това е едно от изключително важните проявления на *гражданското общество*, на стратификацията и йерархията в него, на обособяващите и разделящите граждански линии.

Това е и едно от проявленията на така нар. „културен капитал“, чрез който хората, групите и общностите се обозначават и взаимно идентифицират – чрез съответни културни модели и ценностни образци, традиционни знаци и общностни ритуали, както и чрез символно трансформиране на властта и богатството в престиж и авторитетност.

Тук, в субструктурата, следва да се разграничават стратификационните профили на: (1) институционално-длъжностен авторитет и престиж; (2) престиж по професия, кариера, делови и творчески постижения; (3) авторитет по степен на образование, специалност и специализация, завършено учебно заведение; (4) авторитет и престиж като класова и национална, етно-народностна и религиозна, поколенческа принадлежност; (5) авторитет като лични морални качества и черти на характера.

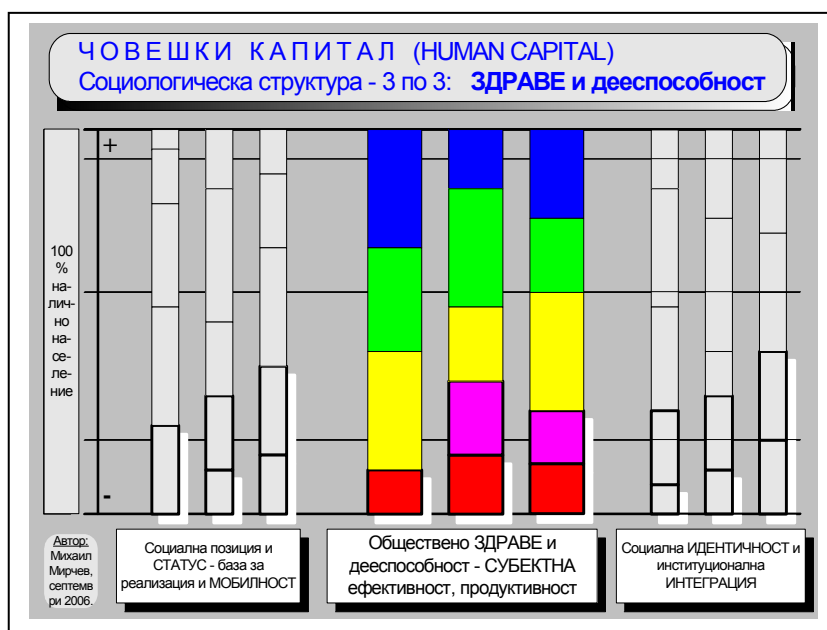
Субектен капитал – за възползване от възможности, за предотвратяване на рискове

Миля, че има основания и от практическа гл.т. е твърде важно структурата на човешкия капитал да бъде доразвита и да се обособи една втора група от три критерия за стратифициране в обществото. Обобщено, тази втора група може да се характеризира чрез понятието „субектност“.

В съвременното общество – либерално-демократично като политическо и икономическо устройство, с масовизиране и радикализиране на индивидуализма, при масова и отворена миграция и емиграция, при разкрепоставяне дори и на най-консервативните културни и обществени модели (брачно-семейни, в приемствеността между поколенията, в половата идентичност, в културната и националната принадлежност) – субектният капитал израства като значимост до равнището на критериите от по-горе описаната класическа стратификационна тройка. Израства като значимост не само защото съвременните хора все по-настоятелно го искат, но и защото все повече от тях го правят в живота си – искат те лично да бъдат субекти на собствения си живот и търсят начин да го постигат на практика.

Днес, да бъдеш субект на собствения си живот, да си активен гражданин, да си инициативен и амбициозен професионалист и специалист, да си относително независим от институциите и властта, от

формалните статуси, от обществените механизми за контрол – за всичко това има все по-реални възможности за все повече хора. Особено за онези, които: (1) ползват интернет и новите комуникационни мрежи; (2) възползват се от отворените граници и достъпа до чужди страни и култури; (3) заредени са с духа на промяната и творчеството; (4) изпреварващо навлизат и усвояват новите професии.

Днес, да бъдеш активен субект вече става едно от важните измерения на *общественото здраве* и дееспособност, на гражданската пълноценност, на благодатната социална и обществена интегрираност, на способността да се работи чрез наличните средства и да се използват достъпните възможности – за да се постигат целите и идеалите, за да се опредметява мотивацията, за да се постига висшата степен на личностно и общностно осъществяване (така нар. от Ейбрахам Маслоу „самоактуализация”, self-actualization).

Съвременното общество и новите технологии правят хората все по-амбициозни за личното им развитие, изява и просперитет, но и допълнително обричат мнозина на оставане под границата на гражданската пълноценност, и в този смисъл – на *общественото здраве* и дееспособност.

Да вземем пример от системите за образование и здравеопазване. През предишната индустриална епоха те сближаваха социалните слоеве и класи, действаха в посока на *относително хомогенизиране* на обществото. Днес образователната и здравеопазната системи отново *осезаемо поляризират* обществото, отдалечават ниските слоеве от средната класа, изолират не малка част от населението в зони на безпросветност и информационна безпомощност, както и в зони на физическа, морална и гражданска деградираност. Резултатът е в нарастваща социална поляризация на съвременното общество – разкъсване на социалната връзка, обособяване на рисково голяма част от населението извън така нар. „гражданско общество” и срещу държавата и интегриращия правов ред.

Ето, в тези измерения е значимостта на представяните тук три ключови елемента, трите елемента на субектния капитал в съвременното общество. Те са: (1) високата жизнеспособност и доброто комплексно здраве; (2) образованост и културност, над минималния стандарт за гражданска пълноценност; (3) годност за производителен труд и рационално-организирана дейност.

- *висока жизнеспособност и добро комплексно здраве*. Предпоставка за тях е здравословният начин на живот, който създава шанс за максимална „продължителност на живота в добро здраве” – в тесен медицински смисъл, както и в широк социален смисъл.

Нужна е синхронизация и баланс между доброто *първично здраве*, което ни е дадено от природата и наследено от родителите, от *една страна*, и *от друга* – *здравословен начин на живот*. Става дума за грижата за поддържането и осигуряването на добро и здравословно хранене и движение, обличане и комуникация, секс и интимни отношения, работа и почивка, лично отдава и изразходване в работата и зареждане с енергия и мотивация. Всичко това е гаранция за съхранена жизнеспособност, за висока трудоспособност и устойчивост срещу стреса, умората и влошената околна среда. Всичко това е *човешка помощ спрямо природата*, към вложения от природата в човек заряд от сила и енергия.

Хората с нарушено или проблематично здраве, живеещи и работещи в среда с концентрация от здравни рискове могат сами да си помогнат – поне частично са в състояние да ги *компенсират и преодоляват*. Но само при условие, че имат съвременна здравна култура, както и съответен самоконтрол и здравословен житейски ритъм. Само ако имат избирателно пазарно поведение и гражданска възискателност спрямо производители и търговци, медици и учители, журналисти и политици – за да ограничават инерцията им да *замърсяват жизнената среда*. Това пък от своя стра-

на предполага ценностно позитивиране и внимание спрямо здравето, специални грижи и отделяне на време за него, специални лични усилия.

Тук следва специално да се подчертае, че е нужно да се надскочат елементарните представи за здраве. Нужно е то да бъде разглеждано комплексно, в неговата 5-компонентна структура: (1) физическо; (2) емоционално-психично, духовно; (3) умствено, интелектуално-рационално; (4) волево-поведенческо; (5) социално-ценностно. Всъщност тук имаме една твърде усложнена субструктура, с много тясна връзка между паралелните ѝ йерархии, с мощно взаимно генериране на болест или здраве, на разболяване или оздравяване.

Обществените и личните грижи за здравето и превенцията му биха имали практически ефект, ако се има предвид тази комплексна структура, ако се действа комплексно, ако се осигуряват съответните ресурси и капацитет, институции и дейности, информираност и култура. Здравословният начин на живот е комбинация от петте компонента и следва да бъде изграждан чрез тяхното паралелно формиране, съхраняване, а и компенсирание, когато житейски обстоятелства поразяват някои от компонентите или хората са уязвими или слаби в някои от тях.

Тази комплексна структура следва да бъде пренесена от индивидуално към общностно равнище и обхват. Доколкото органичните общности – регионални, професионални, класови и съсловни, етно-народностни и религиозни, често се оказват специфични и различни спрямо останалите в обществото – както поради особености на своето първично здраве вследствие от расови и генетични особености, традиционно-битови и културно-поведенчески модели, така и поради особеностите на своя социален статус и характера на труда, от специфичния си начин на живот, на работа и забавления.

Петте компонента на здравето са в органична преплетеност. От нарушаването на един от тях започва верига от проблеми и нарушаване в останалите компоненти, завърта се спирала на обща дестабилизация и разболяване, на жизнена недееспособност и намаляване на трудоспособността, стига се до невъзможност човек да надживява стресове и депресии, трагедии и изолация, стига се до неспособност да са компенсират замърсяванията в околната среда и храните, до безпомощност пред нарастващата несигурност и рискове.

Проблемът за удържането на добро здраве или за пропадането към здравна нестабилност и ниска жизнеспособност е от изключителна важност в съвременното общество. В него, от една страна, расте общата продължителност на живота, увеличават се възможностите на медицината и здравните институции да гарантират бързи, достъпни и ефективни здравни услуги (на превенция, на лечение и възстановяване), развива се индустрията и изкуството на здравословните хранителни добавки, минерали и витамини. От друга страна, обаче, влошаването на околната среда, изключителният стрес, който се натрупва в хората, объркването между различни житейски модели, натрапващият се негативизъм, невротичността на днешната интонационна среда, пропадането на не малки части от населението към линиите на мизерия и зад бариерите на гето-общностите, всичко това води до бързо разрастване на контингентите от хора с първично влошено здраве и малформации. Разрастват се контингентите с придобита инвалидност вследствие от инциденти или нездравословен начин на живот. Увеличават се хората с психически заболявания, както и на хора с тежки поведенчески и ценностни проблеми – изгубващи своята идентичност, неспособни за интегриране в съвременното общество.

Така, по същество, комплексният здравен статус на хората и общностите става все по-силен стратификационен фактор, също се оказва фактор за поляризация в съвременното общество. Неслучайно Световната банка използва методика за комплексно измерване на бедността и благоденствието включва здравния статус, наред с: (1) материалното положение и възможности; (2) образоваността и културното равнище; (3) интегрираността или изключеността на отделните хора и общности. Неслучайно от общо 10 цели на Хилядолетието към здравни бедствия директно са насочени 3 от тях (детска смъртност и неимунизирани, майчина смъртност и лоши здравни грижи за бременните, разпространение на туберкулоза, сифилис, СПИН), а още 2 от целите са свързани с преки източници на болест (крайната бедност и недохранването, влошената екологична среда и липсата на канализация).

В подобна здравна логика е и другият основен индекс, който се развива в последното десетилетие – индексът за *продължителност на живота в добро здраве* (QALY) или обърнатият индекс за *продължителност на живота в инвалидност* (DALY). Наистина има огромно значение в преживените, напр. 80 години, колко са били в добро здраве, с висока жизненост и трудоспособност – дали 70 години, или само 60, или едва 50, или практически целият живот преминава с потискащи здравословни проблеми и ограничения. Наистина има огромно значение, напр. в 50 години живот, колко са били в добро здраве, с висока жизненост и трудоспособност – дали всичките 50 години, или само 30-20 години, или практически целият живот е обременен с хронични болести, недоразвитост, малформации.

Продължителността на живота в добро здраве (разбира се, оценено комплексно, едновременно по всички елементи на субструктурата) е по същество една от най-важните характеристики на съвременното население, на неговото възпроизводство, на остротата на демографската криза. Това е така не само поради дългът отношението към хората да бъде хуманно. Но и доколкото става дума за субектната способност и дейностната годност на хората, на населението, става дума за реалното качество на живота на отделните страти и общности сред населението, на населението и нацията като цяло в една страна;

- *образованост и културност*, над минималния стандарт за гражданска пълноценност в съвременното общество.

Става дума за формалния *образователен ценз* – не само степента на завършено образование, но и характерът на специалността и професионалния профил, нивото на специализация и квалификация, съответните дипломи и сертификати, които удостоверяват и легитимират всичко това. Тук има поне 3 паралелни субструктури. В съвременното общество те все по отчетливо се диференцират и все по-силно действат като стратифициращи фактори – *степен, специалност, квалификация*.

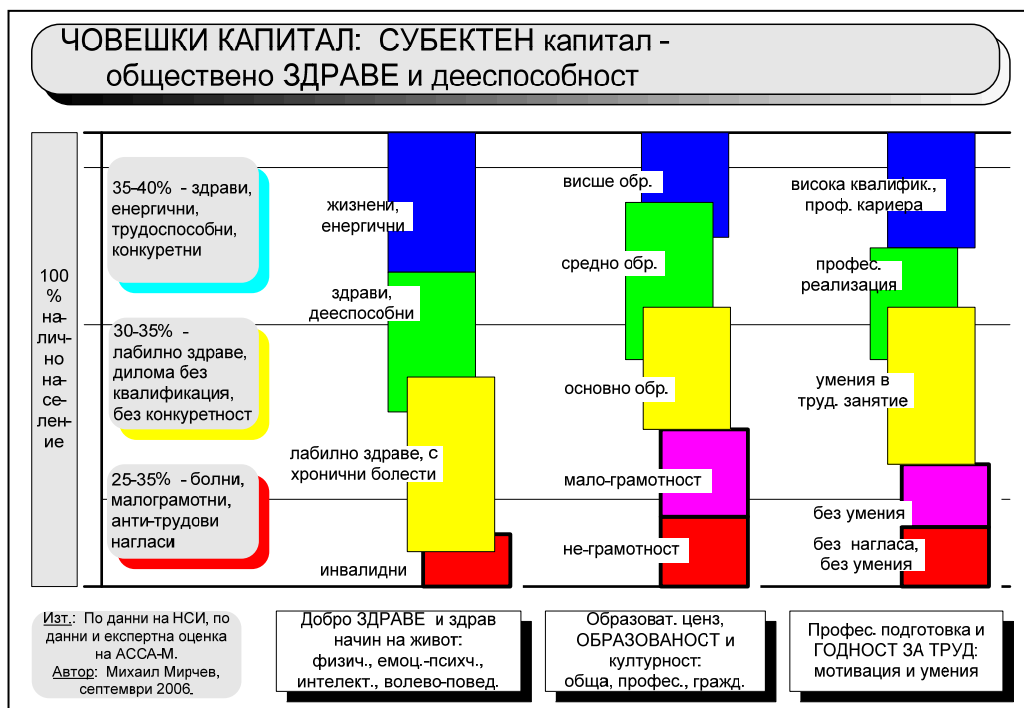
Наред с формалната легитимност от още по-голямо значение е съдържателно каква е *диференциацията по образованост и културност*, по съответни професионални умения и годност. Доколкото днешното масово производство на хора с дипломи за висше или средно образование става наред с факта, че поне 30% от завършващите бакалавър или гимназия/техникум по същество нищо не са добавили реално към знанията и уменията си, в манталитета и мотивацията си, към своя граждански хоризонт и политическа култура – оставайки на нивото на предишната си образователна степен. Става дума все за купени или подарени дипломи без съответно личностно покритие. Както и обратно, поради нарастващия хаос и криза в образовател-

ната система (на средното и висшето образование) част от децата по същество получават „домашно обучение” – на Запад вече се говори и експериментира такава официализирана форма за индивидуално образование и получаване на съответна диплома. И при двата модела на практика има доста масово разминаване между формалния образователен ценз на личността и реалното ниво на образованост и културност, на реалната развитост или недоразвитост на мисловната и интелектуалната способност, както и на личностното усещане за притежаване или лишаване от този толкова важен елемент на човешкия капитал.

Така или иначе стратификационният профил по този основен критерии (образованост и културност) е с нарастваща индивидуална, общностна и обществена значимост. И тук профилът се поляризира. Съвременното общество изтегля едни хора и общности към полюса на високото образование, специалната квалификация, годността за производителен труд и амбициозна професионална кариера – и това се оказва тяхно мощно „конкурентно предимство” в стремежа към успех и привилегии. Докато други хора и общности биват притискани надолу към обратния полюс на малограмотността и мисловната примитивност, към умствената недоразвитост и информационна безпомощност – без елементарни умения и навици за бораване с бюрократична, научна и политическа информация, което неминуемо води и до практическа негодност за адекватни граждански оценки и рационален самоконтрол.

Всъщност тук става дума също за фундаментален компонент на *доброто обществено здраве*. Особено в съвременното „информационно общество”, изграждано като „основано на знанието” – (1) при съвременната наука, технологии и все по-широка компютризация; (2) при модерните дигитални комуникации и интернет медии; (3) при ежедневното тиражиране на изследователски данни на обществено мнение, политически рейтинги, демографски и икономически прогнози; (4) при мода

та да се чете онлайн, а не от книга или вестник; (5) при съвременната бюрокрация, данъчна система, фирмена организация, които все повече боравят с онлайн формуляри, договори, инструкции, разписки; (6) при нарастващите възможности за бързо и по-евтино пазаруване и търговия по интернет; (7) и накрая, при „цивилизованото” дигитално общуване – не само бързо и доскоро през немислими разстояния, но и в паралелни социални мрежи, с невероятното усещане за свобода и индивидуалност.

Важно е да се каже още нещо от изключителна важност, което се премълчава и дори всячески се прикрива. Прикрива се под маската на фарисейски лозунги за граждански права (на всички и то по еднакъв начин), под фалшивия патос за защита правата на някои малцинства (етнически, криминални, хомосексуални, субкултурни). Имам предвид, че днешното общество по същество *става все по-жестоко* спрямо всички онези хора и общности, които *не достигат* в своето развитие и битие *минимума за гражданска образованост и културност*. И това става не защото обществото става по-дискриминиращо по принцип. Напротив, днес обществото реално е по-хуманно и толерантно от когато и да било.

Става дума за *функционална необходимост* в днешното общество, за високо издигнат граждански минимум за практическа нормалност – от гл.т. на годността за нормални отношения и взаимодействия в условията на днешните организации и законови норми, на бюрократичните и управленски процедури, на дигитализацията на общуването и информирането. Неграмотните и малограмотните закономерно биват отхвърляни, най-дългосрочно са безработни, възнагражденията им по-често са подминимални. Всичко това става на практика по много причини. Но сред тях следва да открием това, че те имат *стигмата*: (1) на *примитивни* в един все по-снобски свят; (2) на *умствено недоразвити* в един свят, претендиращ за масова интелектуализация; (3) на *информационно безпомощни* в един свят, доминиран от информираните и знаещите.

В днешното общество става все по-ясно, че без все по-високия минимум образованост и съответна диплома не е възможно човек, съответната група или общност: (1) нито да имат визия за нормалност и пълноценна развитост; (2) нито могат да покриват институционални цензове при наемане за работа и достъп до благоприятни трудови и професионални позиции; (3) нито могат да разчитат на трайно обществено уважение и престижност; (4) нито с успех могат да се съпротивляват срещу рефлексии на отхвърляне, изолиране, дискриминиране от страна на другите, на властта и институциите; (5) нито са достатъчно правно и процедурно грамотни, за да успяват да защитават правата си пред и чрез институциите.

Обратно, средното и високото образование, авторитетната диплома, модерната специализация и постоянно развиваната квалификация, в съвременното общество са *фундаментален ресурс* за: (1) просперитет и развитие; (2) кариера и индивидуална реализация; (3) извоюване на привилегировани статуси; (4) откъсване от затормозяваща социална принадлежност и деформираща обществена среда; (5) оцеляване и дори облагодетелстване в условия на обществена криза и трансформация.

Разбира се, има много изключения, но може да се обобщи, че в *дългосрочен* план най-важният *ресурс за успех и устойчив просперитет* в съвременното общество стават образованието и квалификацията, информираността и умствената пластичност. Съвременното общество е вътрешно изключително динамично – много хора правят шеметна кариера, издигат се в статус, забогатяват, изгряват на политическата сцена. Но много от тях се оказват краткотрайни звезди – изненадващо бързо залязват и пропадат. Особено когато полетът нагоре не е плод на лични качества и достойнства, а се дължи само на шанс в бързоменящата се политическа и икономическа конюнктура. Големият проблем пред такива хора сред новите елити и средни класи е колко дълго ще могат да се задържат на своя връх. За да се удържат, за да не пропилят шанса си им е нужен *индивидуален човешки капитал* – в дългосрочен план и в повечето случаи става дума преди всичко за образованост и подготовка, за

информираност и съответна култура, за интелектуална пластичност и адаптивност. Всички останали фактори на успеха като правило са краткосрочни, конюнктурни, изкуствени.

Ресурсът за дългосрочно удържане на висока и привилегирована позиция е образованието и културата, дипломите за висок ценз и сертификатите за професионална специализация, интелектуалната способност и адаптивността. Това е особено ясно видно при огромна част от средния и високия слой на средната класа, за голяма част от политическите, административните, медийните елити, при елитите в изкуството и развлекателните индустрии, разбира се и за повечето от новите професии в дигиталната епоха. Но също е валидно и за квалифицираните работници и служители, за много от хората в битовите услуги и занаятите, за не малко работници в механизираното земеделие, в туризма и транспорта.

В този смисъл добрата или високата образованост и натрупана култура са основа за реална *гражданска свобода и независимост*, както и за подплатен с реални качества *индивидуализъм*: (1) сред средните класи; (2) сред проспериращата интелигенция; (3) сред мобилните и творчески амбицирани млади хора; (4) сред българските емигранти в чужбина, които там не се борят просто за оцеляване, а искат да правят достойна професионална и гражданска кариера; (5) сред всички хора и общности, които искат и могат да заслужат достойнството на „съвременни“ хора.

Поради изключителното значение на образователния ресурс *достъпът до добро съвременно образование* е основно *гражданско право*. Заедно с това достигането до минимума за образованост и социализираност е основно *гражданско задължение* и лична отговорност. Това следва изрично да бъде подчертано. Оставането под минимума за гражданска образованост на практика е *обричане или самообричане* на маргиналност и аутсайдерство. Вече стана дума за това.

Минимумът за образованост и дипломиране в момента в България е завършен 8-ми клас и получена диплома за основно образование (нормално е да стане до навършване на 16 години). А под това се подразбира и акумулиране на съответната образованост и културност – съгласно държавни стандарти за личностно развитие. Всички хора (индивиди, групи и общности), които не достигат този праг, всъщност остават в зоната на *неграмотност и малограмотност*, а това означава и на първична *несоциализираност и асоциалност*. На тази основа е обективно предопределено такива хора и общности да изпаднат в *изолация и отхвърляне*, да бъдат възприемани от другите граждани и от институциите като *рискови и неблагоприятни*, и поради това да стават обект на недоброжелателство и дискриминиране.

По показателя „*образование и образованост*“ съвременното общество рязко се диференцира, стратификацията става полярна, социалната дистанция между свръхобразовани и висококултурни, от *една страна*, и *от друга* – малограмотни и културно-примитивни, се увеличава до степен на несъвместимост, до принципно цивилизационно разслояване в рамките на уж единното общество. Това специално се анализира в следващия раздел.

Образованието и дипломите следва да бъдат разглеждани също комплексно, в тяхната *4-компонентна структура*: (1) *обща образованост* и култура, общ мироглед и способност за адекватно обществено мислене и оценки; (2) *професионална образованост* и квалификационна подготовка, базова широкопрофилна и специализирано профилирана; (3) институционална и *организационна образованост*, организацион-

ни и комуникативни умения и културност, така нар. „функционална грамотност“; (4) *политическа и гражданска* образованост и културност, умения за участие в демократичните форми на политическия и гражданския живот.

Четири компонента на образователния и културния ценз в съвременното общество се *надстрояват* един върху друг. Оптимално е да бъдат в синхрон и взаимно да се генерират и да се стимулира натрупването им – както у личността, групата и общността сами по себе си, така и при тяхното възпроизводство в следващи поколения. Последното е един от най-важните *результативни критерии* кога е постигнат житейски успех или обратно, за житейско банкрутиране и скъсване на социалната връзка и приемственост.

Недостигът или неразвитостта на някои от компонентите води до рязко намаляване на ресурсната сила на останалите, както и до болезнено свиване на пространството, в което такива хора могат да постигат успехи и да оползотворяват налични възможности;

- годност за *производителен* труд и *рационално-организирана* дейност, за участие според нормите на добра координация и дисциплина.

Във втора глава говорихме за производителния принцип в обществото, в устойчивото и развиващо се общество. В единадесета глава обсъждахме макроструктурната болест на обществото, когато в него прекалено набъбнат двете съвкупности – на лентяите и на излишните, които не само набъбват като общности, но си изработват специфично „класово“ самосъзнание и дори организираност. Тук тази тема се доразвива като стратификационен критерий и диференцираща характеристика, също с поляризиращ потенциал и действие в съвременното общество.

Отново стратификационният профил се разделя на две големи зони: (1) наличие на *нагласи за труд, на трудови умения* и подготовка – поне в минимален обем, на трудова мотивация и активност – поне като съпътстваща индивидуална и общностна изява; (2) *принципен отказ* от обществено-полезен и организиран труд, липса на такава ценност и чувство за отговорност, всячески избягване на труда, отказ от професионална реализация.

От едната страна, става дума – формално – за съответна професионална подготовка и ценз по диплома, доказан трудов опит и специализация, квалификационен и професионален ценз; субективно и съдържателно – за способност и мотивираност за трудово и професионално утвърждаване и развитие.

Става дума за хора и общности, които, в различна степен и с различна ценностна доминация, уважават труда и трудовата реализация. Имат разбиране, че *чрез труда си са пълноценни* в обществото и държавата – на микро-, на мезо- и на макро-равнище. Имат нагласи за труд, при това в повечето случаи за производителен труд с идея за постигане на високо качество. Имат желание да проявят своите личностни добродетели и ценност за другите и по този начин. Стремят се да развиват личните си трудови, професионални и организационни качества. Ценят практически трудови и професионални умения, натрупания опит, постиженията.

Професионалната кариера е от особено значение в средните слоеве и сред част от елитите. Те имат ясно съзнание, че чрез професия и кариера се постига висок социален статус, че това е фундаментален ресурс за личността, семейството, съсловието – за да се устоява на кризи, за да се възползват от възможности, за да

си извоюват обществени привилегии. Основен елемент в жизнените стратегии на такива хора, общности и съсловия е трансформирането на трудовото участие и професионална позиция в обществен статус – като принадлежност към престижни професионални и социални слоеве и елитни групи, придобиване на съответен граждански авторитет и престижност, доближаване или влизане във властта. Така основанията за гражданско самочувствие се удвояват. Изгражда се едно стабилно и практически обосновано усещане за дълга жизнена перспектива (вкл. в живота на поколенията на своите деца и внуци, със изявен стремеж за статусно и личностно унаследяване и продължаване).

От изключителна важност е, че сред тези общности и съсловия индивидуализмът става и е подплатен с проявени лични качества и доказани заслуги. Чувството за свобода и претенцията за независимост (поне относителна) разчитат не само на само на демократичната държава и хуманното общество, не само на законовия ред и ясните процедури за добра кариера. Независимостта и възможността да бъдеш в голяма степен свободен се дължи преди всичко на личния ресурс – при недостиг на демократичност, ред и добри процедури хората пак да успяват, сред обществена криза пак да са стабилни и печелещи, при опит за дискредитиране и отстраняване пак да са в състояние да си извоюват поле за реализация и жизнен просперитет.

От другата страна, става дума за: (1) липса на трудови нагласи и мотивираност, които са изместени от стратегия към лентяйство и паразитизъм; (2) липса на трудови умения и подготовка – такива хора се оказват негодни да се справят и задържат на работа, дори когато се опитат; (3) неспособност за производителност, когато работят – поради това такива хора се самообричат на ниски и мизерни възнаграждения, неуважение от страна на колеги и ръководители, те са в риск при фирмена криза първи да бъдат съкратени; (4) неспособност за интегриране в трудов колектив и фирмен екип, в организация и дисциплина; (5) поради всичко по-горе, това са хора и общности, които са изтласквани към сивата и черната икономика, към заработване на доходи чрез девиация и криминалност.

Способността за ефективен труд и висока производителност, за професионално израстване и реализация, за достойно участие в общественно-полезни производителни дейности, за легални доходи от труд и професия, а не от девиация и криминалност, всичко това също е *добро обществено здраве*. Предпоставка е за интегритет и утвърждаване в по-благоприятни обществени статуси. То е субектен капитал от фундаментална важност за хората и общностите, един от най-важните белези е за тяхната обществена интеграция и културна адаптивност.

Обратно, нежеланието или неспособността за труд и производителност, принудата други да те издържат, рекетирането и отнемането на средства от други хора, обременяването на близки или на обществени фондове за подпомагане, „лежането на гърба на други“, всичко това е влошено обществено здраве или *тежка болест*. Това е един от фундаменталните обществени измерители за непълноценност и недееспособност на хората – индивиди и семейства, групи и общности. Дори сега, сред „обществото на потреблението“, трудът и обществената продуктивност остава в сила – като *принцип за интегриране* в обществото, като *обективен измерител* за пълноценността на един живот.

Факт е, че днес има не просто много хора и общности, които остават извън труда и производителността. Наистина се формират две нови класи – „класата на лен-

тяите” и „класата на *излишните*” – и като гражданска маса, и като съответна жизнена философия и начин на живот, и дори като общностно съзнание и самоорганизираност за защита на своите специфични интереси. Променя се цялостно социалната структура на съвременното общество, пораждат се съответни проблеми и кризи в него. Но от това не се променя фундаменталното значение на труда и производителното участие като критерии за обществено здраве и гражданска нормалност.

Следва ясно да се каже, че статистиката не е показател за нормалност. Това, че днес има голям процент нетрудови и непроизводителни хора, не променя обществената *значимост и знаковост* на труда и производителното участие в обществото, не го отменя като *морален измерител* за гражданско здраве на личността, семейството, общността, съсловието.

Тук, като обобщение, нека съпоставим характера на статустния и субектния капитал – в тяхната трикомпонентна структура, със съответните им субструктури.

Статустният капитал е външен и резултативен.

Той е *наследен* – поради социалната принадлежност: (1) от родителите и предходните поколения; (2) от позиционирането на основната професионална общност; (3) от позиционирането на съответната етно-народностна, или религиозно-ритуална, или идеологически-партийна общност.

Той е и *придобит или удържан*, поради благоприятна обществена ситуация, оползотворени житейски шансове, поради труда и личните усилия в живота, през превратностите на живота.

Той е *база за позитивна* социална мобилност и успех, когато хората полагат усилия и проявяват воля за развитие и издигане.

Той е практически *критерий за измерване* както на успеха и възхода, така и на житейското пропадане, неуспех, криза, когато се изпускат благоприятни статуси и възможности, когато се напуска своя и добра социална среда и се потъва към маргинализация или аутсайдерство.

Субектният капитал е вътрешен и динамичен.

Той прави хората ситуативно дееспособни и производително трудоспособни, прави ги конкурентни и устояващи, дава им възможност да надмогват бедите или да се възползват от шансовете в конкретните житейски ситуации.

Обобщено казано, прави ги *здрави*: (1) но не само в традиционните *физически и психически* смисъл на думата; (2) а и като *поведенческа и организационна* дееспособност; (3) и като *волева последователност и рационализъм* в поведението; (4) и като *социализираност*, приобщеност към културната и обществената среда; (5) изграденост и развитост на трудови *навици* и социални *умения*, без които нормална дейност и социални отношения са невъзможни; (6) и като достатъчно *интелектуална развитост* и способност да се *борави с информация*; (7) в днешно време и като способност за динамична *дистанционна комуникация*, за формализирани отношения с институции и „общуване” с бюрокрацията.

Става дума за *обществено здраве* в един комплексен смисъл – като годност на хората и общностите сами да устояват на пречките и изкушенията, на бедите и катастрофите, както и да реализират желанията и целите си. И така всъщност хората и общностите *сами да съграждат качеството* на своя живот – разбира се, според наличните възможности и ограничители в обществената и житейската ситуация.

Чрез своя субектен наличен и динамичен капитал хората могат в максимална степен да се възползват от благоприятни обстоятелства или да удържат рискове и предотвратяват кризи, да оптимизират живота и позитивират бъдещето си или да се спират пред проваляния и неблагоприятия.

Чрез своя субектен капитал хората имат практическа възможност да *правят преходите*: (1) от личностен потенциал и „мога“ към практическа реализация и опериране на потенциала; (2) от ситуативна възможност към трайно възползване; (3) от „имам право“ (формално) към реалното му ползване и достъп до желани блага и възможности; (4) от стартова позиция към житейско достижение; (5) от „искам“ към „успявам“.

Интегрираност и идентичност – основа за устойчивост и адаптивност

Хората трудно живеят сами, не са в състояние да действат сами, не могат да се реализират в самотно уединение – нито за добро, нито за зло.

Най-тежкото обществено наказание е изолирането, затварянето в изолация, прокуждането от близките, остракирането отвъд границата на своите – извън общността и обществото. Най-острото чувство за отчужденост идва след отхвърляне и пренебрегване, при загуба на общ смисъл и съпричастност, което води до обезсмисляне на личностното участие и усилие, обезсмисляне дори на продължаването на живота. Най-радикалното откъсване от обществото става чрез бягство в уединение.

Обратно, хората търсят и намират сигурност и съпричастност сред своите, извличат самочувствие и смелост от своята социална принадлежност – класова и професионална, народностна и традиционна, национална и държавна, религиозна и културна, семейна и приятелска.

Нищожният човек има нужда от маса, сред която да се чувства ценен и значим. Обикновеният човек има нужда от елит, за да извисява своя житейски ръст и самочувствие. Лидерите имат нужда от съмишленици и подвластни, за да осъществят мисията си или за да материализират амбициите си. Интелигенцията има нужда от публика и ученици, както и от властови благодетели и меценати, за да прояви духовния и творческия си потенциал и дух. Младите имат нужда от възрастни, които да наследяват и надграждат, или които да отхвърлят, за да доказват своята по-висока стойност. Възрастните имат нужда от свои деца, за да продължават себе си и делото си, за да предават възжеланията си.

Всички ние, хората, имаме нужда от интимно човешко пространство – от близки и любими, от приятели и роднини. Имаме нужда и от обществена организираност на труда и бита си, на общуването и комуникацията си, на движението и мобилността си. Но зад всичко това стоят институциите и държавата, системата на властта и политиката, отношенията в класовата и стратификационната структура на обществото. Така всеки от нас се оказва *органично и функционално свързан и зависим* от други хора, от различни групи и колективи, от по-малки и по-големи общности, вкл. от макро-общности, както и от техните организации и институции.

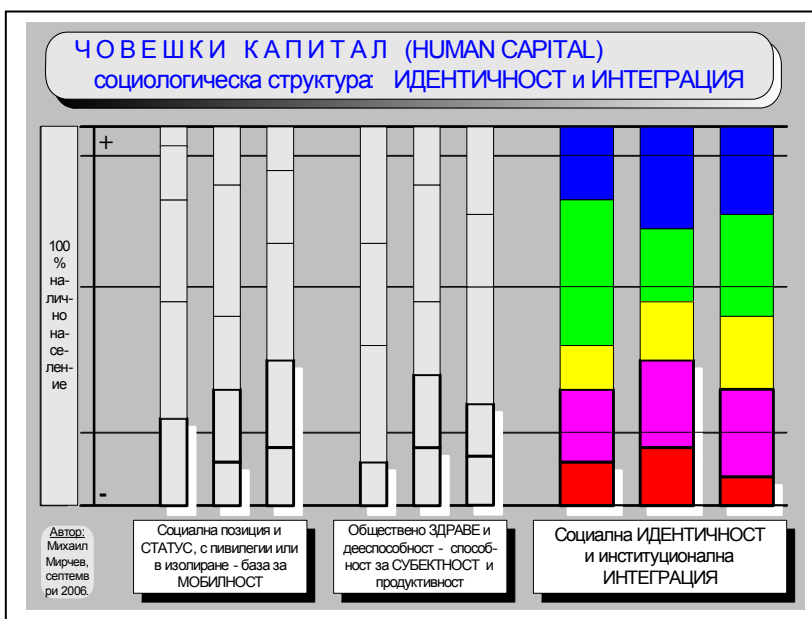
Човекът е *нишка* – от миналото към бъдещето, от наследените поколения към създаваните нови и бъдещи поколения. Човекът е и *опора* – за близките и любимите си, за колегите и съмишлениците си, за партията и страната си, за народа и бъдещето му. Човекът е и *символ* – за успеха на всички онези, които са го създавали като

човек и гражданин, които са се грижили за доброто му бъдеще и са вярвали в него. Обратно, конкретният човек може да бъде и разрушителен и да скъсва социалната връзка, може да изневерява и да изчезва като опора за другите, може да е криво огледало на жестокост и безотговорност към ближния.

Поради всичко това, в социологическите макро-модели за обществото като система интеграцията и адаптацията са изведени като основни „функционални императиви“ (Толкът Парсънз, 1950); интегрираността и взаимната адаптивност до степен на „качествено подобие“ е предпоставка за балансиран и оптимизиран обмен между основните сфери и главни обществени явления в системата на обществото (Стоян Михайлов, 1965); интегрираността и бюрократичната йерархизираност са предпоставка за добрата работа на институциите (Макс Вебер и научният мениджмънт); „социалният характер“ е предопределящ за съдбата на народите и държавите им, на цивилизациите и културите (Макс Вебер, Ерих Фром, Серж Московичи).

Очевидно като цяло човешкият капитал на хората зависи от тяхната *ценностна идентичност*, а това винаги предполага и означава идентифициране с определени социални общности и групи, с техните символи на значимост и достойнство, с усещането и идеологизирането на здрава и полезна връзка със „своите“ – род и семейство, класа и професионална гилдия, народ и нация, държава и цивилизация, религия и култура, образци за подражание и знаци на успеха.

Когато хората имат такава своя идентичност и имат с какво и кого да се идентифицират, те са по-силни, по-самоуверени, по-защитени. Когато, обратно, хората са лишени от такава идентичност и няма с кого и какво позитивно и градивно да се идентифицират, те живеят в отчуждено и рисково пространство, борят се сами с живота – за да постигнат нещо, те трябва да вложат многократно повече усилия и таланти, в сравнение със свой съперник, който има подкрепяща го общностна среда.

Когато, в още по-обратната крайност, хората произлизат и са зависими от некачествена и деструктивна общностна среда, от стигматизирани общности и групи, когато са от и са разпознавани като членове на дискриминирани общности и групи, то тогава другите издигат пред тях трудно преодолими бариери на отхвърляне и принижаване, на предразсъдъци и дискриминиране. В такива случаи личният успех може да бъде постигнат, но след неимоверни усилия и упоритост, при рядък шанс, само като рядко изключение от правилото.

Обективно хората имат нужда от *интегрираност* – от включеност и участие, от приетост и пълноценност на ролята и функциите: (1) в семейството и роднинския кръг; (2) сред колегите и професията; (3) сред кварталните и селищно-регионалните

общности; (4) в партийно-идеологическите или традиционно-културните общности; (5) сред религиозната и народностно-националната макро-общност.

При интегрираност хората имат *съвместно* житие-битие, постигат някакво устойчиво единство в груповите и общностните интереси, имат съвместност на наследяването, както и общ житейски хоризонт от блага и ветрило от възможности.

Субективно хората имат нужда от *идентичност*. Да знаят кой е кръга и периметъра на своите, къде е границата с принципно различните и чуждите. Имат нужда от вяра и доверие към своите. Както и да бъдат възприемани с доверие и добронамереност, с търпимост и съпричастност от страна на своите.

Липсата на идентичност, неяснотата какъв си, дистанцирането от всички, възприемането им като чужди – без доверие и разбиране, без съпричастност и емоционална близост – затормозява и обърква хората, прави ги нестабилни, отнема им сигурността и чувството за защитеност, изтощава ги в параноичност. А това е слабост, която демотивира и разболява, която води до грешки и екстремни илюзии.

В съвременното общество трите основни страни на обществената интегрираност и социалната идентичност са:

- *ценностна идентичност*, морална приобщеност, мирогледна и идейна социализираност, идеологическа причастност.

Става дума за идентичност с морала и вярванията, с културните символи и традицията, с „колективното съзнание” на общностите, към които хората обективно принадлежат – произхождат от тях и са разпознавани от другите като техни членове. Съответният начин на мислене. Съответното възпитание, маниери на поведение и общуване. Това е устойчива идентичност със силна многостранна интегрираност.

Или отчужденост от своите, притеснение и дори срам от своята социална принадлежност – съответно желание да избягаш и да се освободиш, да станеш „друг”, съответна мотивация и стремеж към мобилност и интегриране сред други и различни хора и общности, с „по-цивилизован” манталитет и култура, с друга духовност и емоционалност, с привлекателен начин на живот и реализация. Това е раздвоена идентичност с маргинална интеграция.

Или с неразвити социални сетива, с принципно неразбиране какво е това колективизъм и общностна лоялност, какво е съобразяване с другите, правене на лични компромиси заради другите. Често това са хора, които дори не са аморални, те просто не разбират думата „морал”, не се интересуват от такова измерение в отношенията си с другите. Това е липса на всякаква ценностна съпричастност, принципна отчужденост от другите хора, вкл. от близките си. Това е интеграция на действието, наред с принципна отстраненост от каква да е човешка взаимност.

Ценностната идентичност и моралната съпричастност укрепват емоционалната и духовната *близост* между хората. Те привличат и мобилизират *подкрепа* от страна на „своите” хора – при рискове и кризи, както и за постигане на високи цели. Те са източник на доверие и *интимност* в отношенията. Те позволяват на хората да релаксират и да се зареждат с енергия и воля сред близките си, да си връщат усещането за моралност и споделеност.

И обратно, когато няма ценностна идентичност и морална съпричастност, човек е обкръжен от *студен кръг* на отчужденост и безразличие, на неделикатност и грубост, на склонност към експлоатация и дори жестокост. Особено тежко се преживява такава ситуация в микро-групите и общностите – в семейството и сред близки род-

нини, сред приятелите и колегите.

Без ценностна, идейна, културна идентичност не е възможна надеждна и дългосрочна интеграция в съответните групи и общности, в доминираните от тях институции и механизми на власт. Ако човек мисловно, културно и ценностно остава радикално различен от другите, сред които живее и работи, то той няма как да не е разпознаван от тях като чужд – може да има дейностна и организационна интеграция, но въз основа на отчуждени отношения, при взаимна подозрителност и емоционална дистанцираност, с тлеещи напрежения и дори с притаена взаимна агресивност, без вътрешна близост и доверие.

Съвременното общество (в България, а и по принцип в англо-саксонския културен кръг) упражнява изключително силен натиск върху хората да се отказват от *колективистичните ценности* и да стават във все по-голяма степен индивидуалисти, откъсвайки психологически и ценностно себе си от близките си, от „своите“ – особено на средно- и макро-равнище, спрямо класата и професията, народността и нацията, и държавата ѝ. Това става в логиката на активно пропагандираните анти-колективистични и анти-семеини модели, против националната идентичност и милението за своята Родина, за отказване от традиционната религия и морални норми. Сега индивидуалното се култивира не само извън органичното му единство с колективното и общностното, а като тяхна *идеологизирана алтернатива*. В този смисъл индивидуализирането се внушава и култивира у хората като индивидуал-изъм. Чрез такава логика и житейски представи хората по същество биват подхлъзвани към състояние на ценностно само-изолиране от другите, към емоционална безучастност спрямо другите. По същество става дума за изключително мощен външен пропаганден натиск хората да се атом-изират.

Индивидуалното започва да се схваща: (1) само откъм едната страна на „дуализма на човешката природа“ (Емил Дюркем); (2) само откъм „*егоистичните*“ мотивации (Адам Смит) – без алтруистичните; (3) само откъм „*свободата и правата*“ (базова идеология на западния либерализъм и демократичния Преход в България след 1990) – откъснато от съответните граждански ангажименти и човешки отговорности; (4) само откъм забавлението и консумативността – като се принизяват или отхвърлят труда и производителността като принцип на живота; (5) само откъм егоистичното и хедонистичното – като се забравя фундаменталният принцип на живота „*за да получиш, трябва да дадеш*“.

Разбиран и практикуван по този начин индивидуализмът всъщност *де-хуманизира*. Хората загубват рефлексите си за общност и съпричастност, отучват се да мислят своите лични интереси и желания в комбинация с общностните и обществените, извеждайки ги в абсолютен *егоистичен приоритет*. Те се освобождават от моралните скрупули с идеята, че така, необременени, те стават по-конкурентни и успяващи. Бързо и високо успяващи в условията на жестока конкуренция и според агресивния стремеж към триадата „*пари-власт-забавления*“.

Но практиката показва, че за такъв успех атомизираните хора заплащат висока човешка цена: (1) отчуждаване и натрупване на депресираща вътрешна самота; (2) подсъзнателно кодиране на чувство за лична вина, което при нормалните хора е неизбежно; (3) изпразване от смисъл на постигнатите богатство и кариера, лукс и наслади. Индивидуалистите могат да успеят бързо да се издигнат високо, могат да натрупат богатство и да вземат властта, но това често е с цената на морално изолиране и емоционално вгорчаване на постижението.

Такъв успех е изключително рисков, често се оказва краткосрочен или изпразнен от смисъл. Освен това той закономерно предизвиква надигаща се ответна вълна от справедлив гняв и желание за мъст от страна на „несправедливо“ избутаните встрани и надолу. Ако се случи успеият да падне, тогава другите често си отмъщават с жестокост и злост. И в това, по един грозен и преобърнат начин, пак е закодирана моралната компонента в обществените отношения – „всекиму *заслуженото*”.

От друга страна, въпреки тоталния натиск към индивидуализъм и загърбване на моралността и скрупулите, и в съвременното общество насрещно непрекъснато се *генерира моралност* – заедно със стремеж към искрено общуване, жажда за своя човешка интимна среда на приятелство и споделеност, на взаимна грижа и доверие, на любов и нежност. Това са естествени човешки и граждански рефлексии, които не могат да бъдат унищожени – нито от доминирането на парите и материалното, нито от изкривяванията на консумативността, нито от либералните философии за свобода и неограничаван хедонистичен индивидуализъм, които се представят като отвързани от всякакви морални скрупули и рефлексии.

Без да се пренебрегва моралността и лоялността към общностната принадлежност, днес също може да се прави кариера. В такъв случай се напредва далеч по-бавно, успехите идват след много повече лични усилия и наистина вложен талант и воля. Но такива успехи и достижения са по-устойчиви във времето и при обществени превратности, могат по-лесно да бъдат предавани на деца и близки и наследявани от тях, дават истинска удовлетвореност и смисленост в живота.

В субструктурата по тези критерии цялата тази проблематика следва да се пренесе и в обществените отношения между различните етно-народности, професионално-съсловните, класово-слоевите и регионално-селищните общности. При своето обособяване, въпреки своята своеобразна идентичност, те могат да търсят близост и общност с другите и различните от тях – за да се живее съвместно в едно общество, доминирано от толерантност, в общата рамка на национална и държавна солидарност, под знака на гражданска съпричастност и взаимно зачитане.

Но и обратно, отделните общности могат да проявяват враждебност и циничен егоизъм спрямо другите: в политически смисъл – живеейки по логиката на обособяването, противопоставянето и самосегрегирането; в икономически смисъл – действайки по логиката на завладяване на пространства чрез изтласкване на другите, като при възможност безскрупулно ги експлоатират в груби и жестоки форми; в ценностен и морален смисъл – живеейки със своите специфични вътрегрупови и общностни морални норми, а навън проява на принципна аморалност и цинизъм, безразличие и дори жестокост.

Това е стратификационен критерий, според който житейският хоризонт на различните хора и общности варира от *крайна стеснения микро-свят* на отделните хора до широкия граждански и *обществен хоризонт* на нацията и държавата, на цивилизацията и културата, на човешкото добруване и хуманност по принцип;

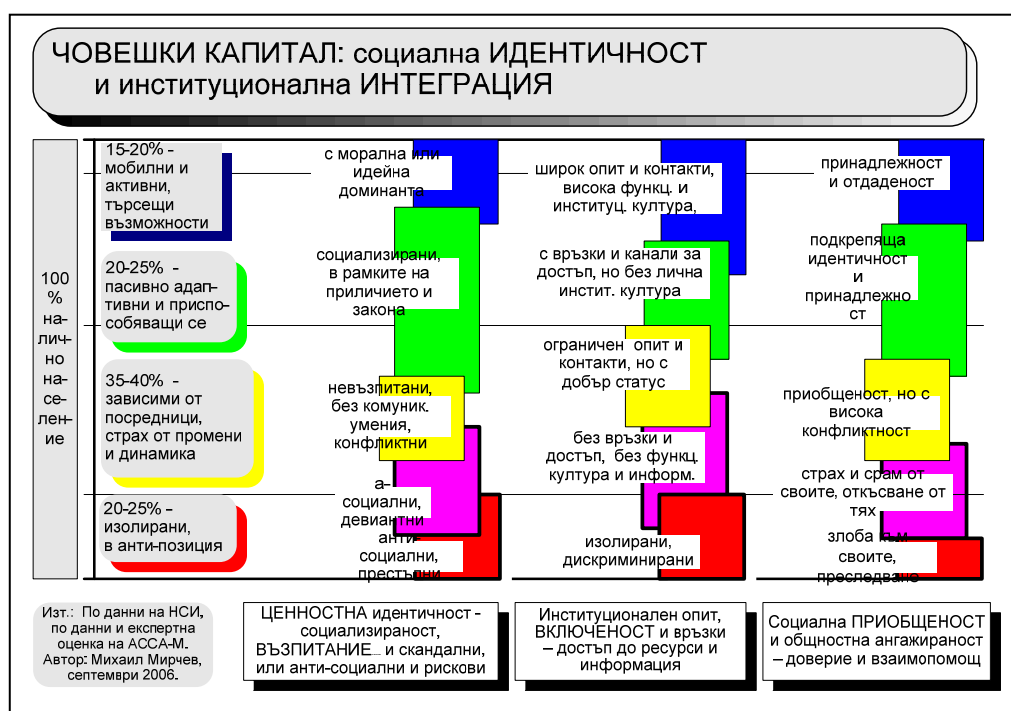
- *интеграция в институционалните структури*, бюрократичните механизми, в публичните отношения.

Съвременното общество е *свръхинституционализирано*, поради това то е и свръхбюрократизирано. През последното десетилетие то очевидно става и свръхцентрализирано като власт и контрол върху населението – (1) въпреки мощната реална тенденция към либерализация и демократизация от 90-те години; (2) въпреки

идеологемите за свобода и демократичност, които продължават да се леят от цялата пропагандна машина, но които все по-очевидно се изпразват от практическо съдържание; (3) въпреки ширещата се гражданска илюзия и политическа вяра в „свободния свят“, който нямамо как да не стане лидер на „целия свят“.

Съвременното общество е и *свърхдинамично*. Динамиката се генерира първично от технологиите и концентрацията на капитала, но вторично и от властта и централните ведомства, от политиката и международния процес на Глобализация. Преходът в България през последните две десетилетия не е спонтанен граждански процес, поне не това е централният му компонент. Преходът е типично социално инженерство, властово целеположена и след това реализирана трансформация на обществото и държавата, на икономиката и културната инфраструктура, на образованието и здравеопазването.⁵

Съвременното общество е и *свърхрационализирано* и формализирано – всички обществени дейности се организират и осъществяват във все по-гъсти мрежи от отношения, взаимни зависимости, различни форми на институционален контрол, чрез все по-усложнено и детайлизирано законодателство и всякакви административни норми, чрез огромен документооборот (не само книжен, но и виртуален – чрез електронни бланки и формуляри).

Всички стойностни позиции в съвременното общество са защитавани от все повече формални цензове, от сложни процедури за кандидатстване и достъп, от бюрократизирани властови посредници, които казват „да“ или „не“, от институционализиран контрол и възможности за съдебно оспорване.

В такава обществена среда от изключителна важност е: (1) институционалният опит; (2) личните контакти и връзки с хората в институциите; (3) знанието как институциите на практика функционират; (4) възможността да се отворят вратите им, зад които се крие вътрешната информация и реалните механизми за решаване на казуси и проблеми; (5) умението да се общува с хората на властта и администрацията.

Това е друг компонент на човешкия капитал на съвременните хора и общности. Без него тяхната образование и квалификация, обща култура и добродетели могат да останат непризнати и нереализирани. Без него творчеството и заслугите могат да

⁵ Виж Мирчев, Михаил. *20 години Преход...* С., 2010, с. 13-31.

останат непочетени и локализирани. Без него гражданските права могат да останат абстракция, пожелание или напразна надежда. Без него инициативността и градивната критичност, за да се оптимизира дадена обществена дейност или за да се предотврати криза и катастрофа, могат да останат изолирани и отхвърлени.

Както и обратно, този компонент от човешкия капитал има все по-голяма *компенсаторна сила* – при наличието му относително неуки и простовати хора се издигат до интелектуални елити и светски звезди, бармани стават банкери, напористи и вулгарни прагматици правят висока кариера, добират се до важни властови позиции, задръстват важни сектори от системите на образованието и науката, изкуството и творчеството, медиите и синдикатите.

Става дума за *институционалния капитал* на личността или общността, на класата или съсловието. Става дума за *мрежата от лични връзки* и информационни канали като изключително важни за личността и общността – за да получават и извоюват реални възможности за достъп до блага, ползване на права, реализация на амбиции, за изява на талант и предприемчивост.

Разбира се, става дума и за съответния *минимум* от организационна, правно-нормативна и процедурна култура и опитност на хората. Съвременното общество бързо повишава тези минимални изискванията – на индивидуално равнище става дума за така нар. „гражданска грамотност”, а на институционално равнище – за така нар. „административен и управленски капацитет”.

Онези хора, които остават под прага на тези повишаващи се обществени изисквания, по същество не могат да се адаптират към модерната цивилизация, остават чужди или отхвърлени от нея. Имат проблем и хора с богата култура и високи професионални качества, но които в организационен и процедурен план остават невежи – те на практика се оказват нормативно и бюрократично безпомощни. Пренебрегвайки или отхвърляйки този вид култура, те не развиват у себе си съответни умения, оказват се без нужните им контакти, поради което и не успяват да материализират другия си висок капацитет и таланти, остават далеч от ресурсите и възможностите, не могат да се адаптират към динамиката на общественото развитие.

- *интеграция в органични общности*, социална принадлежност и приобщеност, включеност в активни общностни отношения и структури.

Другото изключително важно измерение на социалната интеграция е интегритетността в микро-референтни, в мезо- и в макро-общности – преди всичко обективно и дейностно, в хода на практическите отношения, при взаимната обмяна на блага и взаимопомощ. Разбира се, субективна предпоставка е в каква степен е развито индивидуалното, груповото и общностното съзнание на хората за тяхната социална принадлежност, за градивността и благотворността ѝ, или обратно, за тежестта ѝ, когато оцелява своите хора (първично или вторично), личносно ги деформира, запушва им възможностите за нормално развитие и житейски просперитет.

На микро-равнище става дума за семейството и кръга на близките хора, роднини и приятели, на хората сред които е възможна интимност, отношения на доверие и сърдечност, на взаимопомощ и солидарност, на взаимна грижа и любов.

За хората, които притежават своя устойчива и пълноценна семейна, родова и приятелска среда, това е от изключителна важност: (1) за *житейския успех* – дори при по-ниски личностни качества и заложби; (2) за *качеството на живот* – дори при по-нисък материален стандарт на живот и по-ниски позиции по основните статусни

характеристики; (3) за *личното самочувствие* – дори в обикновени професии и занятия, при по-ниска класова и стратификационна позиция.

В съвременното общество, с неговата повишаваща се несигурност и агресивност на средата, с все по-трудно контролираните рискове за децата и възрастните, за слабите и неадаптивните, това значение на микро-принадлежността на хората се увеличава. В 10-та глава по-подробно бе разгледан икономическият фактор за възраждане ценността на семейството и брака, за тяхното устояване като масова социална форма и лично достойние.

Тук се акцентира върху още един и все по-силен фактор за това. Става дума за все по-остро осезаема нужда на огромна част от съвременните хора да търсят в своето устойчиво и добро семейство *пристан и закрила*, човещина и хуманност, искреност и лична пълноценност – неща, от които хората масово и болезнено са лишени в съвременната обществена среда.

Семейството, приятелите, интимният кръг на близките хора отново за мнозина *стават алтернатива* на публичния живот, на принудата за работа и реализация в нея. Те стават изключително важен индивидуален ресурс, за да могат хората да си почиват от стреса в публичния живот, за да успяват да се позитивират и зареждат отново с енергия и мотивация, както и за да поддържат у себе си висок личностен смисъл в работата и кариерата, при участие в политиката, при гражданска активност и съдействието на хуманни каузи. успяват там повече и по-нависоко, с повече енергия и позитивност. За съжаление, за мнозина те стават и *единствената* среда, в която хората могат *компенсаторно* да търсят и намират своята личностна значимост – в случаите, когато икономиката ги обрича на безработица и декласиране, когато политиката заклещва мнозина в стигмите на лустрирани и нецивилизовани, когато администрациите отказват основни граждански права и елементарна справедливост, когато ставаш жертва на безнаказано мошеничество и престъпни посегателства.

Обратно, лишените от такава градивна и зареждаща микро-среда при съвременните условия на живот се оказват под *двойно бреме* – не само поради фундаменталните екзистенциални потребности на всеки човек и на всякакви хора да имат своя интимна човешка среда и близки, но и още повече поради дехуманизацията и деморализацията, нестабилността и невротичността на съвременното общество.

Кризата на брака и семействеността рязко влошава качеството на живот на много хора, вкл. сред успяващите от средните слоеве и елитите. Обърканите мъжки модели правят застрашително голяма част от мъжете, особено сред младите поколения, ненадеждни семейни и брачни партньори, отчуждени и без грижа бащи, депресирани самотници. Обърканите женски модели правят застрашително голяма част от жените, особено сред младите поколения и снобско-елитарните среди, вулгарни самки и съвременни агресивни амазонки, ненадеждни семейни и брачни партньорки, егоистични или невротизирани майки, изоставени родителки, самотни жени на средна или по-висока възраст.

По този показател поляризацията в съвременното общество също нараства. И поставя своя депресиращ отпечатък както върху младите, така и върху по-възрастните поколения. Обърква културните образци. Дава възможност чрез злокачествени медии да се постига голям и масов успех при манипулиране на обществената психика и гражданските рефлексии, за внасяне на хаос в масовото морално съзнание, при разтваряне на традиционните идентичности във фундаменталните роли на родители и деца, съпруг и съпруга, мъж и жена, близък и чужд човек.

На мезо-равнище става дума за принадлежността към или отчуждеността от своята класа и социален слой, от своята професионална общност и съсловие, от селищната и регионалната си общност, казано иначе – от специфичните общности на своите колеги, земляци, класови събратя.

Днес на това равнище идентичността е атакувана от много объркващи представи за мнимото отмиране на класите, за уж ненужността на обществения и колегиалния морал, за модерния индивидуализъм, който трябвало да стане високомерен спрямо всяка форма на колективизъм и общностно чувство (в по-широк мащаб от микро-групи на семейството и своите деца, на близките приятели и няколкото доверени колеги).

На макро-равнище става дума за принадлежността към или отчуждеността от макро-общностите на своя народ и нация, както и на своята традиционна религия. Става дума и за силно чувство за принадлежност или невротична отчужденост от историческата съдба на своя народ и родина, на своята държава, както и на тяхната историческа съдба и достойнство, традиционна култура и общ социален характер.

На това идентификационно равнище пропагандната машина на постмодернизма и Глобализацията действат още по-настъпателно, по-изобретателно и по-ефективно: нациите се обезличавали, защото сами се разтварят в едно космополитно общо културно пространство; религиите били отмирални, защото институциите им са задръстени с архаизъм и бюрократизъм, с деформации и морална нищета; националните държави се били обезсилвали защото се обединяват и саморазтварят в световни и регионални мега-държавни обединения; историята била вече нещо незначително, защото новите поколения са толкова прагматични, че гледат само напред, въоръжени с новите си дигитални устройства, общуващи в отместения свят на интернет и виртуалните социални мрежи. По всички тези дилеми на днешната ни цивилизация, в логиката и хода на днешния цивилизационен преход, в който Западната цивилизация вече е въввлечена, подробно говоря в следващия раздел на тази книга.

Тук задачата е да се очертаят основните структурни елементи на човешкия капитал, по-специално в този 3-ти основен сегмент – „*идентичност – интеграция*”, с неговите три елемента: *ценностна идентичност*, *интеграция в институционални структури*, *интеграция в органични общности*.

При всички случаи става дума за „своите” общности – за тяхната култура и традиционни норми, за тяхната история и съдба, за общото им бъдеще. Става дума за „колективното Ние” и Аз-ът като позитивно причастен или негативно противопоставен. И на тази база интегрираност и приетост в съответните институции, сила и слабост пред обществените институции изобщо. Вече се каза, че става дума за комбинацията между обективна социална принадлежност на хората и общностите (какви те са), но и субективната им причастност или отчужденост, лоялност или враждебност (какви те мислят че са или за какви искат да се представят). И доколкото всичко това дава сила и слабост на хората, когато са във или когато са срещу обществените институции.

Тук се акцентира на това доколко и как хората се приобщават (емоционално и духовно, културно и рационално, ценностно и ирационално) в общностите и техния свят, а чрез тях – и в обществото като цяло. А върху тази субективна нагласа, доколко и какво е практическото вграждане на хората в живота и колективната дейност на съответните общности и тяхното специфично битие. Тук недостиг или липса на човешки капитал означава самота и (само)изключване на личността. Недостигът или

липсата означава изключване и сегрегиране на общността. Обратно, принадлежността към значими общности от мезо- и макро-равнище дава на личността огромен допълнителен жизнен ресурс – преди всичко психологически и субективен, а после, така или иначе, и практически.

Затова един от четирите критерия за комплексно измерване на бедността и благоденствието, на дълбочината на бедността и височината на благоденствието (визирам методиката на Световната банка), е именно вградеността или изключеността на хората и общностите. Социалното изключване е личностна беда и колективно бедствие. Интегрираността и здравата социална принадлежност са огромен жизнен ресурс, незаменим компонент на човешкия капитал.

В заключение на тази глава следва още веднъж да се подчертае, че натрупването или деградирането на човешкия капитал е практическо следствие от обществените отношения и структури, както и от мащабността на социалната мобилност. Разбира се, и от устойчивостта на държавата и обществото, от способността им за развитие или от тяхното дестабилизиране и криза, от натрупването на деформации и девиации, от общата гражданска и политическа атмосфера.

Многократно бе подчертавано, че човешкият капитал е плод на много фактори и инерции. Но в съвременното общество сред факторите следва да се открие централното място на *целенасочената демографска и възпроизводствена политика*, общо на социалната политика, политиките в образованието и здравеопазването, най-общо – на политиките за възпроизводство на населението и трудовите ресурси, на нацията и народностното ядро на държавата. На последното е посветен следващият раздел.

Човешкият капитал и неговата динамика зависи институционално от политическата структура и лидерството в обществото, от действията на водещите политически сили, от съответното функциониране на държавата и публичните администрации.

В частност човешкият капитал и неговата гражданска стратификация, общото му качество и посока на развитие зависи от така нар. „*социални инвестиции*”. В следващата 14-та глава се прави опит ясно да се дефинира не само какво днес означава социални инвестиции, но и да се открие тяхната практическа значимост при хармонизиране на обществените отношения, при възпроизводството на населението, трудовите ресурси и нацията, както и при преодоляването на рисковите прояви на цивилизационна несъвместимост в рамките на една държава и икономика, в рамките на общото културно и гражданско пространство в България като европейска страна и народ.